

Film jako nástroj mocenské ideologie
Česká kinematografie 1948-57

Dějiny české kinematografie II.

Česká kinematografie 1948-57

Bibliografie

BAUER, Michal: Ideologie a paměť. Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století. Jinočany, H + H 2003, 360 s.

KNAPÍK, Jiří: *Filmová aféra L. P.* 1949. Iluminace 12, 2000, Č. 4, s. 97 - 119.

Kulturní rada ÚV KSČ o filmové dramaturgii 1948 - 1949. Iluminace 12, 2000, Č. 4, s. 140 - 165.

KNAPÍK, Jiří: Kdo byl kdo v naší kultuře 1948-1953. Praha, Libri 2002.

KNAPÍK, Jiří: *Únor a kultura: sovětizace české kultury, 1948-1950.* Praha, Libri 2004.

KUSÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945-1956.* Praha 1996.

MACURA, Vladimír: *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948-49,* Praha 1992.

MAREŠ, Petr: *Politika a „pohyblivé obrázky“.* Spor o dovoz amerických filmů do Československa po druhé světové válce. Iluminace 6, 1994, Č. 1, s. 77 - 95.

Z dějin českého myšlení o literatuře 2 - 1948-1958. Antologie k Dějinám české literatury 1945 – 1990. Praha, Ústav pro českou literaturu AVČR 2002.

Česká kinematografie 1948-57

Obecná východiska

- Leninovy teze o existenci dvou kultur v rámci jednotlivé národní kultury: **pokrokové**, odrážející zájmy dělnické třídy a podílející se na destrukci nespravedlivého společenského řádu, a **úpadkové**, údajně působící s potřebami vykořisťovatelů.
- Hlavní **znaky úpadkové kultury: formalismus, naturalismus, kosmopolitismus a nedostatek ideovosti**; nesrozumitelnost pro široké vrstvy, odmítání jednoduchosti a realismu. (Všechny uvedené znaky shledávala oficiál. kritika souhrnně u existencialismu.)
- Snaha přehodnotit dosavadní tradice české kultury se stanovováním „**progresivního**“ a naopak „**reakčního**“. Obdobným klíčem interpretováno i soudobé kulturní dění (důležitá role umělecké kritiky).
- Většina kritických hodnocení soudobého umění v poúnorovém období argumentovala podle vystoupení Andreje Alexandroviče Ždanova (viz. A. A. Ždanov: O umění, 1950.)

Česká kinematografie 1948-57

Obecná východiska Předválečná literatura

- Socialistický realismus nebyl hnutí, disponující manifestačními prohlášeními, ale estetickou metodou, jejíž definování nebylo jednoznačné a dostatečně pregnantní. V domácím kontextu bylo např. ve znamení sporu o výkladech pojetí realismu mezi “mluvčími” socialistického realismu estetiky **Kurtem Konradem** a **Bedřichem Václavkem** a členy někdejšího Děvětsilu **Nezvalem**, **Hoffmeisterem**, **Teigem** aj. /1934/.
- Bedřich Václavek byl přesvědčen, že náš SR vznikne **z domácí tradice**, jako syntéza proletářské poezie a poetismu (studie *Od umění k tvorbě*, *Tvorbou k realitě* apod.)
- Po předválečné odmítání „diktátu tématu“ i bezprostřední účasti na politickém boji následoval **po druhé sv. války obrat k realitě a realismu.**

Česká kinematografie 1948-57

- **Pokusy o pozitivní definici kultury:**
 - **Brousil, A. M.:** *O kosmopolitismu a nacionalismu v čs. filmu*, Praha-Moskva, 1950.
 - **Hájek, Jiří:** *Problémy filmové dramaturgie. Za důsledné uskutečnění resoluce o tvůrčích úkolech československého filmu*. In: *Tvorba* 19, 1950.
 - **Lenin, V.I.:** *Stranická organizace a stranická kultura (1905)*
 - **Machonin, Sergej:** *Poznámky k některým zásadám socialistického realismu*. *Nový život* 1949, č. 2, 3)
 - **Nejedlý, Zdeněk:** *Komunisté, dědici velikých tradic českého národa*. Práce, Praha 1978.
 - **Nejedlý, Zdeněk:** *O realismu pravém a nepravém (1948)*. In: *Co je kultura a umění*. Nakladatelství politické literatury, Praha 1963.
-
- **Gustav Bareš,** ad. levicoví radikálové kolem propagandistického aparátu ÚV KSČ

Česká kinematografie 1948-57

Postuláty socialistického realismu podle Zdeňka **Nejedlého**:

1. **socialistický životní názor tvůrce**, tj. perspektiva nazírání skutečnosti
2. **realistická metoda** navazující na všechny předchozí realismy (např. národní realismus, tj. díla domácích klasiků a morální realismus, tj. díla ruských romanopisců, předně Lva Nikolajeviče Tolstého)

Postuláty socialistického realismu podle Sergeje **Machonina**:

- stranickost
- revoluční romantika, tj. heroické budování socialismu
- požadavek typizace (jednotlivé postavy mají vystihovat podstatu třídní příslušnosti)
- tematické novátorství
- absence senzačních a psychologických zvrátů („šílenství, vraždy, deprese“)
- srozumitelnost formy
- nový kladný hrdina – hrdina budoucnosti

Česká kinematografie 1948-57

- čitelnost setrvalé emblematicky
- srozumitelná symboličnost
- atributizace postav jako u světců
- reprezentace celků –
reprezentace společnosti
- kostýmní kliše (kloubouk
versus šátek)
- spojení roviny intimní a veřejné

Česká kinematografie 1948-57

Instrumentální chápání umění:

- umělecké dílo jako nástroj přeměny současného světa
 - propagace oficiální ideologie jako jeho prvořadý úkol
 - agitace vize nové komunistické společnosti
-

Představa kultury /filmové tvorby/ jako uzavřeného prostoru vymezeného teorií socialistického realismu, respektive učením marxismu-leninismu, resp. posledním výkladem politických směrnic stranického centra.

Česká kinematografie 1948-57

Situace v kinematografii v převratovém období:

- ČSF se do roku 1948 podařilo obnovit filmovou výrobu, a navíc rozvinout tvorbu v relat. širokém žánrovém a tematickém spektru.
- Únor 1948 tento vývoj násilně zarazil, i když ne okamžitě, protože výroba rozpracovaných filmů dobíhala až do roku 1949.
- **Stát měl na filmovou výrobu monopol** – diktát požadavků. Film se měl významným způsobem takzvaně podílet na výchově nového, socialistického člověka.
- Radikalizace postojů kulturně politických činníků z ÚV KSČ k filmu. Některé čerstvě dokončené filmy také ihned upadaly v nemilost.
- Došlo ke **kritice** Krejčíkova *Svědomy* a Radokovy *Daleké cesty*, která se jako formalistické dílo neuváděla v oficiální pražské premiéře a byla distribuována pouze v mimopražských kinech.
- Dohlížitelské orgány: Kulturní rada ÚV KSČ – Filmová rada při ministerstvu informací – Ústřední dramaturgie
- Pozornost směřována na superžánr fikčního filmu. (Dokumentární film chápán jako snímání skutečnosti samé.)

Česká kinematografie 1948-57

Tvorbu daného období lze v kontextu politické angažovanosti členit na:

- **Socialistický realismus** (budovatelská dramatika, žánrovost)
- **Socialistická tvorba** (*Němá barikáda, Past, Poslední výstřel*)
- **Tvorba vzniklá za socialismu** (*Svědomí, Daleká cesta, Divá Bára, Pytláková schovanka*)

Česká kinematografie 1948-57

Budovatelské drama

Budovatelská dramatika odmítala “pesimistický” žánr tragédie a preferovala **komedii**, jejíž děj končí nikoliv katastrofou, ale nastolením ideálního stavu.

Tzv. veseloherní agitky často vycházely z různých celostátních kampaní („70 000 z administrativy do výroby“, nábor pracovních sil z vesnice do průmyslu, nábor do dolů, propagace zlepšovatelského hnutí apod.).

Tematizace společensko hospodářských záměrů vládnoucí garnitury – zvýšení výroby, pracovní soutěžení, brigádnická činnost v těžkém průmyslu, ad.

Česká kinematografie 1948-57

Zákl. rysy budovatelské dramaturgie:

- koncepce umění jako nástroje třídního boje mezi “námi a jimi” a jako bezprostředního pomocníka při plnění konkrétních sociálních úkolů, stanovených KSC s proklamovaným cílem napomoci vítězství nad reakcí a poté prezentovat na konkrétních případech cestu ke komunismu
- přesné určení toho, kdo a jací jsem “my” – pokrokoví a oddaní věci strany a lidu a kdo a jací jsou “oni” – reakcionáři, sabotéři, dekadentní individualisté...
- hledání vnitřních překážek a vnitřního nepřítele – překážku představují “naše” chyby a omyly, nedostatek viry v politiku strany, která tyto chyby dokáže bezpečně rozpoznat, případně zpětně napravit (zvýšená dramaturgická péče o záporné postavy)

Česká kinematografie 1948-57

Chronologie budovatelského/výrodního dramatu

- nástup 47-48; od poválečného entuziasmu k vyhocenému politickému boji
Siréna (Karel Steklý, 1947), *Dravci* (Jiří Weiss, 1948), *Železný dědek* (Václav Kubásek, 1948)
- kulminace 49-51
DS-70 nevyjíždí (VI Slavínský, 1949), *Dva ohně* (Václav Kubásek, 1949)
Pětistovka (Martin Frič, 1949), *Cesta ke štěstí* (Jiří Sequens, 1951),
Karhanova parta (Zdeňek Hofbauer, 1950), *Bylo to v máji* (Martina Frič a Václav Berych, 1950)
- ústup cca od roku 1951, relativní sebekritika, ústup od bezmezného popřevratového entuziasmu, ovšem předem připravených pozic. Tuto třetí etapu charakterizuje “objev”, že není možné všechny chyby, dostatky a překážky v cestě za lepším zítřkem svést pouze na minulost, nýbrž existují také ty současné a je nutno je zobrazovat; *Slovo dělá ženu* (Jaroslav Mach 1952), *Pyšná princezna* (Bořivoj Zeman, 1952); *Plavecký mariáš* (Václav Wassermann, 1952), *Výstraha* (Miroslav Cíkáň, 1952) ad.

Česká kinematografie 1948-57

- Základní syžetový invariant **budovatelského dramatu** bezkonfliktní, příznačný vzestupných dějem, vedoucího od vytýčení určitého úkolu, přes různé překážky, až k jeho splnění, obecněji: opisuje vývoj o chaosu k harmonii, řádu. Typu syžetu pak přirozeně odpovídala I struktura rozložení dramatických sil a repertoár postav, který se v daném typu filmů chronicky opakoval:
- mladý(-á) nadšenec{-kyně}-svazák(-čka), iniciátor{-ka), který(-á) svým nadšením získává ostatní
- starý zkušený dělník, jenž zpočátku váhá a "remcá", ale později pochopí, kde je jeho místo
- váhavý inteligent
- emancipovaná žena
- komická figurka zpátečníka
- nebezpečná figura špióna
- moudrý stranický tajemník

Česká kinematografie 1948-57

Špionážní filmy, snímky s motivem sabotáže z daného období:

Expres z Norimberka (Vladimír Čech, 1953), *Případ Z-8* (Miroslav Cikán, 1948), *Příznání* (Jiří Lehovec, 1950), *Akce B* (Josef Mach, 1951), *Dnes večer všechno skončí* (Vojtěch Jasný, Karel Kachňa, 1954); *DS-70 nevyjíždí* (Vladimír Slavínský, 1950) ad.

Návrat zaznamenal tento žánr v období první poloviny 70. let, přičemž jejich tvůrci byli často titíž jako v padesátých letech. (např. Steklého *Za volantem nepřítel* z roku 1974 *Rukojmí z Bella Vista* Jiří Sequens, 1979 (filmový sestřih dvou dílů ze seriálu *Třicet případů majora Zemana* a předně pak v televizní dramatické tvorbě...)

- Sémanticky a stavebně je postava špióna postavou nepřítele -někoho mezi "námi", kdo ve skutečnosti však patří k "nim". Nenarušuje však *iluzi*, že náš svět je v jádru bez závažnějších rozporu a konfliktů, protože přichází zvenčí.
- Dává autorovi dramatu možnost komplikovat, retardovat děj, vnášet do něj napětí, nejistotu, zda bude škůdce odhalen, a tím vlastně připoutávat pozornost diváků. Z pohledu poetiky pak není natolik rovnocenným protihráčem dobra, aby střetnutí mezi "námi" kladnými a „jimi“ zápornými mohlo být konfliktem skutečně dramatickým.

Česká kinematografie 1948-57

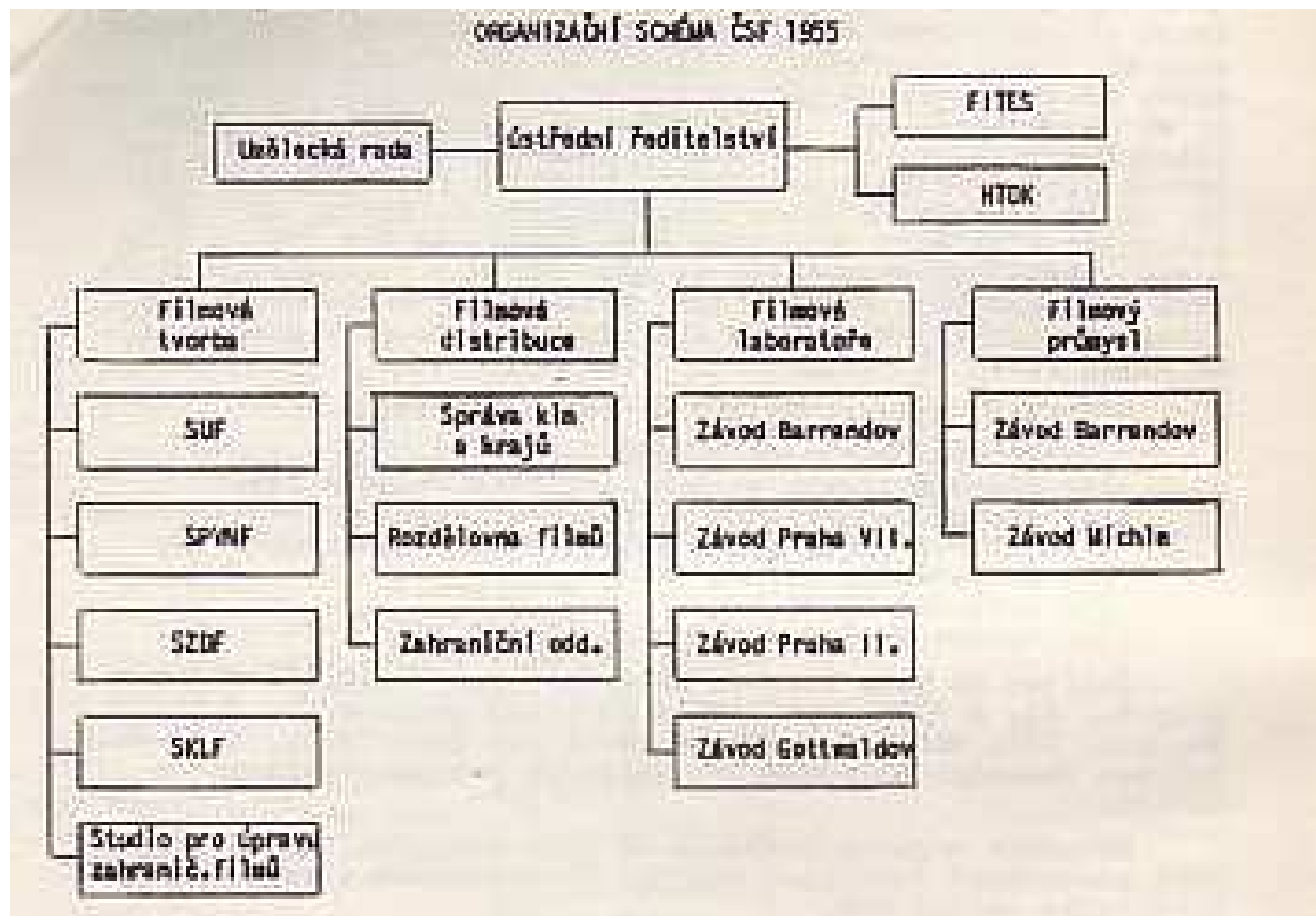
- Silně schematický ideologický koncept posunul tradiční detektivku ve špionážní drama a veselohru v agitku, do které s motivem vnitřního nepřítele pronikaly opět prvky špionážního dramatu.
- Schematismus kulminoval v žánru politického dramatu, kde se hodnotová schémata polarizovala v duchu studené války.
- Příkladem tohoto typu komunistické filmové propagandy je film Jána Kadára a Elmara Klose *Únos* (1952), drama o únosu československého letadla za železnou oponu.

Filmová produkce 2.pol. 50. let

Bibliografie:

- ASENIN, S.: *Fantastický filmový svět Karla Zemana*. Praha, Čs. filmový ústav 1984, 80 s.
- BENEŠOVÁ, Marie - ŠTÁBLA, Zdeněk etc.: *Obraz člověka v české kinematografii z let 1922, 1932, 1942, 1952, 1963*. Praha, Filmový ústav 1969, 385 s.
- BOČEK, Jaroslav: *Banská Bystrica*. Film a doba 15, 1969,
- Č. 7, s. 356 - 359.
- BOČEK, Jaroslav: *Kapitoly o filmu*. Praha, Orbis 1968, 238 s.
- BOČEK, Jaroslav - BENEŠOVÁ, Marie: *Kapitoly z dějin českého animovaného filmu*. Praha, ČSFÚ 1979, 236 s.
- FIALA, Miloš: *Československý film po Únoru*. Film a doba 14, 1968, č. 2, s. 88 - 91; č. 3, s. 137- 139.
- FIALA, Miloš: *Rozlet a brzda. (Naše kinematografie v letech 1957 - 59)*. Film a doba 15, 1969, č. 2, s. 62 - 69.

Organizační schéma ČSF 1955

Filmová produkce 2.pol. 50. let

Občanský koncept

- V roce **1956** XX. sjezd KSSS provedena kritika kultu osobnosti. Sám Stalin (i Gottwald) umírá v roce 1953 Toto odhalení na českou společnost hluboce zapůsobilo, i když ji to ve víře v socialistické ideály zásadně neoslabilo.
- Zřejmá politická motivace ke kritickému zkoumání reality měla ještě jednu a pro české prostředí opravdu charakteristickou dimenzi – kultura cítila potřebu a povinnost suplovat politiku, stejně jako ji suplovala za Rakouska-Uherska či za protektorátu.
- V průběhu druhé poloviny padesátých let vzniklo několik filmů, které se snažily – kontrastně k dosavadnímu obrazu – prezentovat některé problémy současnosti a alespoň naznačit jejich příčiny; tzv. **občanský koncept**: *Škola otců* (1957) a *Velká samota* (1959) v režii Ladislava Helgeho, *Zde jsou lvi* (1958) Václava Kršky. Pohádková satyra Jána Kadára a Elmara Klose *Tři přání* (1958) podle divadelní hry Vratislava Blažka.

Filmová produkce 2.pol. 50. let

- **Škola otců, Tři přání a Zde jsou lvi** byly na 1. festivalu československých filmů v Banské Bystrici 22. – 28. února 1959 podrobeny ostré kritice ze strany státních úředníků a stranických funkcionářů (ministr školství a kultury František Kahuda, dále Jan Kliment, Stanislav Zvoníček, Pavel Kohout, ad.) a posloužily jako záminka k represivnímu zásahu proti dotyčným filmům (premiéra *Tři přání* se mohla uskutečnit až v roce 1963), proti filmovým tvůrcům i vedoucím pracovníkům Čs. filmu.
- Další kritizovaný film: *Hvězda jede na jih* Oldřicha Lipského (z důvodu dobově nežádoucí jugoslávské kooperace)
- Banskobystrický střet filmařů s mocí je vnímán jako symbol snah úřadů zvrátit směřování českého filmu k autorskému kritickému myšlení nezávislému na proklamacích komunistických ideologů.

Filmová produkce 2.pol. 50. let

Následky kritického odsouzení f-mů v Banské Bystrici:

- U filmu *Tři přání* zastavena výroba kopií a vydán zákaz komukoliv jej promítnout, zákaz jeho referování v tisku, film je vyškrtnut ze seznamu barrandovské produkce r.58; Kadár a Klos potrestána dvouletou tvůrčí distancí
- *Zde jsou lvi* stažen z distribuce, pozvolna staženy z distribuce i *Zářijové noci*, *Škola otců* a *Hvězda jede na jih*
- Tvůrčí skupina Feix-Daniel rozpuštěna
- Umělecká rada rozpuštěna a vytvořena nové **Ideově umělecká rada**
- **Odvolán ředitel Hlavní správy čs. kinematografie Jiří Marek** a na jeho místo povolán Alois Poledňák
- **Odvolán ředitel studia Barrandov Eduard Hofman** a funkční pravomoc ředitele rozdělena: Josef Veselý – výrobní ředitel, Břetislav Kunc hlavní dramaturg filmového studia

Filmová produkce 2.pol. 50. let

- Změna společenského klimatu ve druhé polovině padesátých let se odrážela i v jiných aspektech filmové tvorby: při vyhledávání literárních předloh vhodných ke zfilmování se oproti preferenci české literární klasiky 19. století v první polovině 50. let přesouvá **zájem dramaturgů a scenáristů na moderní meziválečnou a soudobou českou literaturu.**
- Mezi adaptacemi tohoto období vyniká komorní psychologické drama Jiřího Weisse *Vlčí jáma* (1957) podle stejnojmenného románu Jarmily Glazarové nebo komediálním retrofilm z počátků automobilismu *Dědeček automobil* (1956) podle knihy Adolfa Branalda, který natočil Alfréd Radok.
- **Odezněla záliba v historických námětech (ad jiráskovská akce),** ale ještě než se tak stalo, přišel Miloš Makovec s alternativním konceptem historického filmu v komorním dramatu *Ztracenci* (1956) podle jedné z Vojenských povídek Aloise Jiráska.
- Nejen *Ztracenci*, ale i další filmy jako komedie s faustovským motivem *Kam čert nemůže* (1959) Zdeňka Podskalského nebo poetický povídkový film Vojtěcha Jasného *Touha* (1958) předjímalý budoucí vývoj hrané filmové tvorby.

Filmová produkce 2.pol. 50. let

- **Největší mezinárodní úspěchy a světový věhlas však získaly zestátněné československé kinematografii loutkové a kombinované filmy.**
- Tato oblast s minimální domácí tradicí zaznamenala po válce výrazný rozmach zejména díky třem osobnostem – **Jiřímu Trnkovi, Karlu Zemanovi a Hermíně Týrlové.**
- V Praze působící **Jiří Trnka** (1912 – 1969) našel svůj styl (přes kreslenou tvorbu) v klasickém loutkovém filmu často založeném na některém z osvědčených děl české nebo světové literatury: *Špalíček* (1947), *Árie prerie* (1949), *Bajaja* (1950), *Staré pověsti české* (1952) či *Sen noci svatojánské* (1959).
- **Hermína Týrlová** (1900 – 1993), která spolu s Karlem Zemanem natáčela své filmy v Gottwaldově, se zaměřila na dětské diváky. Na mezinárodním fóru se prosadila filmy kombinujícími hru herců a loutek jako *Vzpouza hraček* (1946), *Ukolébavka* (1947) či *Nepovedený panáček* (1950). Experimentovala rovněž s podobou loutky – velký úspěch sklídil například její kombinovaný film *Uzel na kapesníku* (1958).

Filmová produkce 2.pol. 50. let

- **Karel Zeman** (1910 – 1989) se nejprve věnoval kombinovaným a loutkovým filmům – známé jsou zejména *Vánoční sen* (1945) či *Inspirace* (1948) –, ale v průběhu padesátých let se soustředil k trikovému filmu. S nadšeným přijetím na domácí i zahraniční půdě se setkal již jeho hraný populárně naučný trikový film *Cesta do pravěku* (1955).
- Na Světové výstavě EXPO 58 v Bruselu byla s úspěchem uváděna triková verneovka *Vynález zkázy* (1958) oživující naivistický svět raných fantastických filmů Georgese Mélièse i dobových knižních ilustrací k Verneovým románům. Na téže výstavě se mimochodem s mimořádnou odezvou představila také *Laterna magika* s principem Polyekranu.